

historija

Almir Marić

PORTRETNE STELE NA PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE – DRUŠTVENI KONTEKST

Sažetak: Tema ovog rada je analiza rimskih nadgrobnih spomenika sa prostora današnje Hercegovine koji sadrže portret pokojnika. U uvodnom dijelu tematizirali smo rimske nadgrobne spomenike kao medij predstavljanja socijalnih struktura. Za razliku od većine radova koji su nadgrobnim spomenicima sa portretima pristupali iz perspektive analize strukture i ikonografije, opredijelili smo se da u ovom radu analiziramo društveni kontekst kojem su pokojnici pripadali. Većina tih spomenika pronađena je na prostoru šire okoline današnjeg Ljubuškog i Konjica. Nadgrobnih spomenika sa portretima iz Ljubuškog kraja povezuju se sa pripadnicima rimskih pomoćnih jedinica koje su smještene u logor na Humcu u 1. stoljeću i veteranima VII legije koji su dobili zemljište od cara Tiberija. Natpisi sa portretnih stela iz konjičkog kraja ne otkrivaju kojoj socijalnoj strukturi su pripadali komemorirani. Zbog toga smo se u radu fokusirali na analizu porodičnih odnosa na osnovu spomenika gdje je prikazano više članova porodice, kao i njihove nošnje koja predstavlja odličan primjer očuvanja domaćih tradicija.

Ključne riječi: Portretne stele, Hercegovina, socijalne strukture, Ljubuški, Konjic

1. Rimski nadgrobnih spomenici - medij (re)prezentacije socijalnih struktura

Nadgrobnih spomenici su najvažniji izvor za proučavanje rimskog razdoblja. Pomoću njih moguće je dobiti predstavu o raznim segmentima

života u ovom periodu. Raniji autori prilikom svojih istraživanja uglavnom su bili fokusirani na ikonografske i strukturne karakteristike spomenika. U svijetu je zadnjih nekoliko decenija prisutan sveobuhvatniji pristup u kojem se ravnopravno analiziraju i natpisi i figuralni prikazi na spomenicima. Ranije studije previdale su ideološke kao i socijalne dimenzije spomenika postavljenih unutar konteksta svijeta koji se stalno mijenja sa tendencijom prema globalizaciji, svijetu gdje kulturni identitet postaje pitanje od značaja.¹

Ovom prilikom fokus ćemo usmjeriti na analizu socijalnih struktura koje su budućim generacijama sliku o sebi htjele ostaviti kroz spomenike koji su, pored uobičajenog natpisa, sadržavali i njihov figuralni prikaz i čitav niz drugih elementa koji su ih trebali prikazati u što boljem svjetlu. U rimskom svijetu takva vrsta čuvanja sjećanja na pokojnike bila je veoma popularna. O tome svjedoči ogroman broj sačuvanih nadgrobnih spomenika, koji su pronađeni u svim provincijama Carstva.² Njihova uloga prvenstveno je bila da čuvaju uspomenu na preminulog za nove generacije.

Osim očuvanja sjećanja, na nadgrobnim spomenicima prezentirane su određene identitetske odrednice preminulog koje su bile važne u društvenom kontekstu. U slučaju kad je bio epigrafskog karaktera, spomenik je sadržavao osnovne informacije o komemoriranom, poput imena, zanimanja, porodici, starosti. Preminuli je za života mogao odabrati tekst natpisa, dok su poslije njegove smrti tu ulogu preuzimali članovi porodice ili rjeđe prijatelji. U slučaju da se radilo o aktivnom vojniku, za podizanje spomenika, tekst natpisa i ostale obaveze oko komemoracije brigu su preuzimale kolege iz vojske. Figuralni prikaz je mogao ukazivati na izgled preminulog, a veličina, lokacija i stalnost grobnog mjesta mogli su nagovijestiti socijalni status.³ Dakle, sjećanje na

1 A. D. Rizakis - Y. Touratsoglou, In search of identities: a preliminary report on the visual and textual context of the funerary monuments of Roman Macedonia: a preliminary report on a new project, in: *Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures In The Provinces Of Ancient Rome*, S. E. Alcock, M. Egri, and J. F. D. Frakes (Eds.), Los Angeles: Getty Publications, 2016, 120.

2 Beltrán Lloris donosi cifru od najmanje 300 hiljada epigrafskih spomenika koji su preživjeli do danas (Francisco Beltrán Lloris, The 'epigraphic habit' in the Roman world." In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (eds. C. Bruun and J. Edmondson), Oxford: Oxford University Press, 2015, 132.

3 Valerie M. Hope, Constructing Roman identity: Funerary monuments and social structure in the Roman world, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 2:2, 1997, 106; Valerie M. Hope, Negotiating Identity and Status: the gladiators of Roman Nimes, In: *Cultural Identity in the Roman Empire* (eds. R. Laurence, J. Berry), Routledge, London and New York, 1998, 179.

preminulog i očuvanje nekih dijelova njegovog identiteta održavani su pomoću natpisa, predstava, odnosno izgleda i raznovrsnih dekoracija na nadgrobnom spomeniku. U historijskoj nauci se prednost daje samo natpisima, dok se ostali elementi spomenika zanemaruju. To je donekle i razumljivo, s obzirom na vrstu informaciju koje pružaju epigrafski spomenici. Ipak, davati prednost pisanoj riječi nad drugim aspektima pogrebnog medija može biti pogrešno i na neki način reflektuje sklonosti našeg vremena, a ne Rimljana.⁴

Samo uz korištenje i natpisa i portreta, te prisustvo drugih elemenata na spomeniku koji ga dodatno ukrašavaju moguće je dobiti potpuniju predstavu o preminuloj osobi. Ipak, takva vrsta predstavljanja na spomenicima nosi određena ograničenja. Naime, vrlo vjerovatno takvi spomenici, odnosno ono što je prikazano na njima, nisu odražavali realnu sliku komemoriranog. Stanovnici Carstva, posebno oni koji su nedugo prije toga stekli građansko pravo, bili su skloni predstavljati se na grobnim spomenicima ne u stvarnom, nego u priželjkivanom društvenom položaju, npr. u odjeći koja im nije bila statusno propisana.⁵ Nadgrobni spomenici su u velikoj mjeri ostavljali dojam koji, ustvari, predstavlja veoma brižljivo uređenu prezentaciju preminulih osoba i njihov cilj je bio da ih prikaže u što boljem svjetlu, bez obzira da li je to odgovaralo stvarnom stanju. Rijetko pojavljivanje komemoracije intimnih dijelova identiteta ukazuje na to da je postojala specifična „gramatika“ korištenja nadgrobnih spomenika, odnosno opšteprihvaćene i uobičajene pravilnosti za odabir sadržaja poruke i načina njenog prenošenja.⁶ Grobnice su često konstruisale identitet koji se fokusirao na određene aspekte koji su bili važni komemoriranim ili komemoratorima, poput javne ili porodične uloge, te su takva mjesta imala integralnu ulogu u promovisanju sjećanja na prošlost, odnosno uspomena koje su mogle biti pažljivo uređene i izabrane.⁷

Upravo zbog toga, korištenje nadgrobnih spomenika je bilo posebno popularno među kategorijama društva koje su preko njih nastojale da

4 Valerie M. Hope, *Constructing Roman identity*, 106.

5 Branka Migotti, *Grobni spomenici iz sjeverozapadne Hrvatske u svjetlu odnosa rimske antike prema smrti*, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti* / Cvijović Javorina, Ivana; Roksandić, Drago (ur.), Zagreb: FF press, 2018, 367-368.

6 Vladimir D. Mihajlović, *Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup, Istraživanja*, 23, Novi Sad, 2012, 39.

7 Valerie M. Hope, *Remembering to Mourn: Personal Mementos of the Dead in Ancient Rome*, in: *Memory and mourning: studies on Roman death* / eds. Valerie M. Hope and Janet Huskinson, 2011, 177.

poboljšaju one segmente identiteta koji su ukazivali na njihov podređeni položaj u društvu. To se posebno odnosi na oslobođenike, vojnike u rimskim pomoćnim jedinicama i druge osobe koje su dolazile iz nižih socijalnih struktura. Tako su npr. oslobođenici činom manumisije dobijali građansko pravo, ali su se i dalje razlikovali od ostalih rimskih građana. Činjenica da su bivši robovi sprečavala ih je da dođu do najvažnijih funkcija i istovremeno ih je obilježavala do kraja života, bez obzira na bogatstvo koje su eventualno mogli steći oslobođanjem iz servilnog statusa. Da bi to kompenzirali i pokazali uspješnu integraciju u društvo, nadgrobne spomenike i portrete posmatrali su kao sredstvo preko kojeg su naglašavali dobijanje građanskog prava, obučeni onako kako bi trebali biti dobri rimski građani, te veličajući stvaranje nove porodice u zakonskim okvirima.⁸

Mjesto na kojem je spomenik bio smješten je također bilo veoma važno. Odabir dobre lokacije za nadgrobni spomenik, na javnom i frekventnom mjestu, omogućavao je vidljivost i kontinuiranu pažnju nakon smrti.⁹ Osim natpisa, ukrasa i dimenzija nadgrobnih spomenika, mjesto na kojem su bili postavljeni je također imalo važnu ulogu u kreiranju dojma na prolaznike. Navedeni dijelovi trebali su kao cjelina da pruže podatke o komemoriranim osobama. Ako se svaki spomenik posmatrao u tom kontekstu, onda je bilo moguće steći uvid u funkcionisanje groblja i njegovu potencijalnu ulogu kao svojevrsnog izloga grada sa kojim je povezan, koji je kroz tekstove i slike spomenika izložio raznolikost stanovnika grada.¹⁰ Dakle, iako su spomenik podizali pokojnikovi najbliži, samim mjestom na kojem se nalazio bio je namijenjen široj publici, odnosno svima koji su dolazili u kontakt sa nekropolom.

2. Portretne stele sa prostora današnje Hercegovine

Očuvanje sjećanja, a ujedno i fizičkog izgleda pokojnika moglo se osigurati naručivanjem izrade stalnog spomenika ukrašenog njegovim portretom. To je moglo uključivati i portrete članova porodice koji su umrli prije

8 Valerie M. Hope, *Negotiating Identity and Status: the gladiators of Roman Nimes*, In: *Cultural Identity in the Roman Empire* (eds. R. Laurence, J. Berry), Routledge, London and New York, 1998, 180; Valerie M. Hope, *Inscription and Sculpture: the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz*, In : *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Liverpool University Press, 179.

9 Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 48.

10 Valerie M. Hope, *Constructing Roman identity*, 106.

nekoliko godina ili čak generacija.¹¹ U rimskom svijetu pronađen je veliki broj spomenika koji sadrže portret pokojnika, a koji predstavljaju veoma vrijedan izvor za proučavanje ne samo izgleda pokojnika, nego i njegovog identiteta, nošnje, stepena romanizacije itd. Ramsay MacMullen je, istražujući tendenciju rasta korištenja epigrafskih spomenika u zapadnim rimskim provincijama, skovao sintagmu koja se danas često primjenjuje na carsku kulturu natpisa - *epigrafska navika*. Prema Stewartu, jednako se možemo odnositi prema *skulpturalnoj navici* među raznolikim stanovništvom rimskih provincija.¹²

Upotreba portreta na ovim prostorima datira još u razdoblje prije rimskog osvajanja. Naime, portret se na istočnojadranskoj obali javlja već u arhaisko doba, prije grčke kolonizacije ovog područja.¹³ U helenističkom razdoblju uglavnom se pojavljuje na emisijama novca ilirskih gradova i vladara poput Jonija, Mitilosa, Gencija. Na prostoru današnje Hercegovine portreti iz tog vremena su zabilježeni na novcima Daorsa, na čijem je aversu vjerovatno prikazan lik nekog njihovog vladara čije ime nije poznato ili boga Hermesa. Počeci rimske provincijalne portretne umjetnosti na istočnojadranskoj obali javljaju se sredinom 1. st. pr. n. e.¹⁴

Portreti se često javljaju na nadgrobnim spomenicima tipa stela koje se u literaturi uobičajeno nazivaju portretnim stelama.¹⁵ Njihova pojava povezana je sa personalizacijom nadgrobnih spomenika.¹⁶ Uz riječi, odnosno natpise koji su sa historijskog aspekta ključni sadržaj svakog spomenika, portreti predstavljaju svojevrsni dodatak, odnosno sliku koja daje nove podatke o pokojnicima i na taj način upotpunjava ukupno znanje o njima. Portreti pružaju mnogo informacija o preminulim na osnovu čega je moguće dobiti određenu predstavu o njihovom društvenom položaju.

11 M. Carroll, *Spirits of the Dead*, 36; Maureen Carroll, Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers. In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

12 P. Stewart, Geographies of Provincialism in Roman Sculpture, *Journal of the International Association of Research Institutes in Art (RIHA Journal)* 0005, Online 27 July 2010. <http://www.riha-journal.org/articles/2010/stewart-geographies-of-provincialism>.

13 Cambi 1991, 20, 25.

14 Cambi 1991, 47; Isti 2000, 30.

15 Općenito o portretnim stelama u provinciji Dalmaciji vidjeti : Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Filozofski fakultet u Zadru, Rukopis doktorske disertacije, 2002.

16 Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo, 12.

Tako natpisi daju važne informacije o spolu, fizionomiji i starosnoj dobi, dok su društveni položaj i ugled naznačeni odjećom, atributima profesije ili službe, te elementima ikonografsko-simboličkog karaktera kao što su frizura i ponekad potvrđeno fizionomijsko oponašanje osoba iz carske kuće.¹⁷

Prema društvenoj pripadnosti i statusu njihovih vlasnika, nadgrobni spomenici rimskih provincija mogu se podijeliti na dvije temeljne kategorije: vojnu i civilnu.¹⁸ Na prostoru današnje Hercegovine pronađeni su vrlo vrijedni primjerci portretnih stela, kako vojničkih, tako i civilnih. Zanimljivo je da su vojničke uglavnom grupirane oko područja današnjeg Ljubuškog, odnosno Humca gdje se nalazio rimski augzilijski logor, dok je većina civilnih sa prostora današnjeg Konjica i okoline. Ipak, jedna od najvažnijih portretnih stela sa prostora današnje Hercegovine pronađena je u Sovićima kod Gruda. Tu je pronađen sepulkralni spomenik iz 2. stoljeća koji su roditelji Leo i Quartilla podigli kćerki Lupi, koja je preminula u 22 godini života.¹⁹ Jedinственog je karaktera, jer predstavlja sintezu različitih oblika između tradicionalnih tipova stele i cipusa.²⁰ Spomenik predstavlja monumentalni kameni blok pravougaonog oblika, vertikalno postavljen, podijeljen u dva dijela. Veći dio obuhvata izduženu edikulu u kojoj je prikazana umrla djevojka, dok je drugi manjih dimenzija smješten u donjem dijelu koji služi kao natpisno polje. Ovaj spomenik, prema mišljenju D. Rendića – Miočevića, posjeduje izuzetne umjetničke vrijednosti, koje se prvenstveno očituju u eleganciji, lakoći i suptilnosti obrade.²¹ Cambi je u radu o nadgrobnim stelama sa čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu konstatirao da je taj tip spomenika najčešće upotrebljavan za vojnike. Kao izuzetak se pojavljuje spomenik Lupi, koji je tipološki i ikonografski drugačiji od vojnih stela, ali se uklapa u

17 D. Maršić, *Portretne stele*, 100-101.

18 Vojnički nadgrobni spomenici u pravilu donose više podataka databilne vrijednosti, pa nije slučajno da opće izučavanje rimskih nadgrobnih stela započinje upravo istraživanjem vojničkih stela sa područja Rajne i Podunavlja. S druge strane, na civilnim nadgrobnim spomenicima jedini pouzdani kriteriji datacije obično su imenski obrasci, natpisne formule, odnosno ustrojstvo natpisa, što u odsutnosti figuralne plastike najčešće onemogućuje uže datiranje i općenito je uzrok slabe istraženosti te kategorije sepulkralnih spomenika (D. Maršić, *Portretne stele*, 21).

19 ILJug 0625; AE 1967, 0356.

20 D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest - arheologija - umjetnost - numizmatika - onomastika (sabrana djela)*, Split 1989, 562.

21 Detaljan opis spomenika vidjeti kod : D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, 563-564.

vremenske okvire primjeraka sa ljudskim likom.²² Danas je izložen u Muzeju Hercegovine u Mostaru, poprilično oštećen u nekim dijelovima u odnosu na 1956. godinu kada je otkriven.

Za razliku od ranijih autora, Džino je spomenik Lupi smjestio u kulturni i društveni kontekst rimskih provincija. Umjesto stilske analize koja se ranije najčešće koristila pri analizi ovakvih spomenika, njegov fokus je usmjeren na društveni kontekst, odnosno korištenje savremenih percepcija prirode rimske umjetnosti i provincijalne umjetnosti unutar Carstva. Ožalošćeni roditelji su vjerovatno pripadali kategoriji oslobođenika, koja je, kako pokazuje praksa širom rimskog svijeta, vrlo rado manifestirala svoje bogatstvo preko nadgrobnih spomenika.²³ Prema mišljenju Džine, Lupin nadgrobnni spomenik, osim velike tuge njenih roditelja, također pokazuje njihovu namjeru da se prilagode i integriraju unutar lokalne zajednice kroz komemoraciju njihove kćeri, dajući im mogućnost da nadvladaju podređenu poziciju u društvu.²⁴

Portretiranje oslobođenika i članova njihovih porodica na nadgrobnim spomenicima u nauci se tumači na različite načine. Od brojnih teza o njihovoj motivaciji za takvu praksu korištenja nadgrobnih spomenika, posebnu pažnju treba usmjeriti na sljedeće: na taj način su pokazivali stečeni građanski status i socijalnu poziciju kao slobodni Rimljani, tražili su način da pokažu svoj poboljšani status i bogatstvo, memorijalizirali su porodične veze često koristeći djecu da pokažu porodični uspon, predstavljali su se sa slobodno rođenom djecom da pokažu da su formirali porodicu i tako ponosno ispunili obavezu kao rimski građani, zauzimali su marginalnu poziciju u rimskom društvu, te su nadgrobnim spomenicima nastojali legitimizirati svoj položaj, itd.²⁵

22 Prema njegovom mišljenju, Maksiminu je kao uzorak poslužio tip nagih pokojnica koje se javljaju na stelama ili onih koji leže na nadgrobnim spomenicima *kline* tipa (Nenad Cambi, Nadgrobnna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, 111-112).

23 Opširnije o oslobođenicima na prostoru današnje Hercegovine vidjeti: Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sarajevo, 2015, 164-178; Almir Marić, *Oslobođenici u zaleđu Narone (epigrafsko prosopografska analiza)*, Hercegovina, 17, Mostar, 2018, 37-57.

24 Danijel Džino, Sculptor Maximinus and his images of the goddess Diana and the girl Lupa from the Dalmatian hinterland, u: *Illyrica Antiqua II: in honorem Duje Rendić-Miočević: Proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013* (ur. Dino Demicheli), FF Press, Filozofski Fakultet, Zagreb, 2017, 337, 341.

25 Pregled svih relevantnih mišljenja sa odgovarajućom literaturom vidjeti kod: Valerie M. Hope, *Constructing Roman identity*, 115; Henrik Mouritsen, *The freedmen in the Roman world*, Cambridge, 2011, 287.

Naglašavanjem tih uspjeha bivši robovi su možda upadali u zamku i izazivali suprotan efekat od očekivanog, odnosno ukazivali su na svoju servilnu prošlost kao i druge negativne okolnosti povezane sa takvim statusom.

H. Mouritsen se u monografiji *The freedmen in the Roman world* također dotakao ovog pitanja. On posebno naglašava značaj porodice u identitetu oslobođenika. Naime, oslobođenik je činom manumisije dobijao pravo da se oženi i formira svoju porodicu, što mu je davalo određenu sigurnost i stabilnost koja je bila vrlo važan element u ukupnom procesu dobijanja slobode, odnosno želje za slobodom. Prema Mouritsenu, upravo zbog toga je najbliža porodica vjerovatno imala drugačije značenje za oslobođenike nego za ostatak društva koji su ta prava ponekad uzimali zdravo za gotovo, i na njihovim nadgrobnim spomenicima nalazimo snažan naglasak na porodičnim vezama.²⁶ Zanimljivo je da na oslobođeničkim portretima nema predaka, pošto ih osobe servilnog statusa i porijekla nisu mogle ni imati. Umjesto toga, generacije muškaraca i žena koji su bili oslobođeni da formiraju zakonite porodice naručivali su pojedinačne slobodnostojeće nadgrobne spomenike ili kamene ploče za umetanje u zajedničku grobnicu s portretima sebe i svoje djece.²⁷

Na skulpturama, odnosno nadgrobnim spomenicima sa figuralnim predstavama, rijetko se sreću imena umjetnika/majstora koji su ih izradili. Sa prostora današnje Hercegovine poznat je Maksimin koji je umjetnički potpis ostavio u gornjem lijevom uglu spomenika iz Sovića (*Maximinus sculpet*). Nekoliko kilometara dalje, u Prološcu kod Imotskog, otkriven je kulturni reljef posvećen boginji Dijani koji predstavlja drugi spomenik za koji je sigurno utvrđeno da je Maksiminovo djelo.²⁸ Iz svega proizlazi da Maksimin nije pripadao skupini priučenih klesara koji su radili samo naivne reljefe Silvana i njegova kruga, nego je uzore tražio u svjetskoj skulpturi i očito napredovao u svojoj izražajnosti. To bi se dalo zaključiti na temelju usporedbe njegova dva rada, od kojih je sovički znatno zreliji.²⁹

Teško je reći gdje se nalazila njegova radionica. Najbliži veliki urbani centar koji je Maksiminu mogao pružiti dovoljan broj mušterija i obezbijediti relativno stalan posao bio je municipij *Novae* u blizini Imotskog (Runovići).³⁰ Ova pretpostavka ne isključuje mogućnost da se radionica nalazila negdje

26 H. Mouritsen, *The freedmen*, 286.

27 M. Carroll, *Spirits of the Dead*, 39.

28 D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, 561-562.

29 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005, 113.

30 D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, 566.

drugo, poput npr. augzilijarnog logora na Humcu koji se nalazio u relativnoj blizini mjesta gdje su otkrivena spomenuta Maksiminova djela.³¹ Pripadnici augzilijarnih jedinica stacioniranih u ovom logoru ostavili su veliki broj nadgrobnih spomenika sa kvalitetno urađenim reljefima. Postoji mogućnost da je Maksiminova radionica učestvovala u njihovoj izradi. U periodu dok je Maksiminova radionica bila aktivna, u logoru na Humcu bile su stacionirane *Cohors I Belgarum equitata* i *Cohors VIII Voluntariorum c. R.* Njegova djela pokazuju da nije bio specijaliziran za samo jedan tip skulpture, jer su veoma raznovrsna i bez potpisa ne bi bilo moguće procijeniti da je on autor djela iz Sovića i Prološca.³² Naime, spomenik iz Sovića je znatno kvalitetniji u stilskom i tehničkom smislu, te je za njegovu izradu vjerovatno uloženi veći napor.

2.1. Portretne stele iz Ljubuškog kraja

Prostor današnjeg Ljubuškog je jedan od najbogatijih u našoj zemlji kad se govori o materijalnim ostacima rimskih vojnika. Na ovom području car Tiberije je naselio veterane VII legije koji su ostavili značajan broj nadgrobnih spomenika, dok je, sa druge strane, u rimskom pomoćnom logoru na Humcu od 1-3. stoljeća boravio veliki broj augzilijara iz različitih dijelova rimskog svijeta koji su također ostavili veliki broj spomenika.³³ U ovom logoru boravile su kohorte iz različitih provincija zapadnog dijela rimskog Carstva: iz sjeverozapadne Hispanije, južne Britanije i malih provincija iz zapadnih Alpa.

Prilikom stacioniranja na novoosvojeni teritorij rimska vojska je nailazila na brojne probleme. Pored sigurnosnih izazova, trebalo je učvrstiti i sačuvati njene identitetske odrednice. Vrlo važan faktor u tome je bio odnos prema umrlim kolegama, bez obzira da li se radilo o oficirima ili običnim vojnicima. Nadgrobnih spomenika sa latinskim natpisima na neki način su razdvajali legionare i augzilijare od domaćeg stanovništva, te su vremenom postali simbol nadmoći i indikacija teritorijalne kontrole nad zemljom.³⁴ Groblja rimskih vojnika koja su formirana oko logora su sugerisala domaćem

31 A. Marić, *Antičko društvo*, 147.

32 Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb, Naklada Ljevak 2002, 112.

33 Opširnije o tome: Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2019.

34 Valerie M. Hope, *Words and Pictures: The Interpretation of Romano-British Tombstones, Britannia*, 28, 1997, 255.

stanovništvu da Rimljani planiraju da se dugo zadrže na tom mjestu. Sa druge strane, sahrana i komemoracija preminulih drugova iz legija i kohorti za same vojnike je djelovala kohezivno s obzirom da su često bili iz različitih dijelova Carstva, proglašavajući ih vojnicima i Rimljanima i slaveći osjećaj zajedništva koji je stvorila vojska.³⁵ Konačnim učvršćivanjem rimske vlasti i pacifikacijom prostora sa velikim stepenom romanizacije i učešćem domaćeg stanovništva u rimskim vojnim jedinicama simbolička poruka koju su odašiljali takvi nadgrobni spomenici izgubila je svoju svrhu.

Na prostoru današnjeg Ljubuškog i okoline pronađeno je nekoliko stela sa portretima preminulih vojnika. Podignuti su veteranima VII legije, ali i pripadnicima pomoćnih kohorti koje su ovdje bile stalno smještene. Nadgrobni spomenici sa ovakvim portretima po svojim karakteristikama spadaju u stele arhitektonske kompozicije. Iako čine jednu zasebnu cjelinu, ipak se prema vanjskom obliku mogu podijeliti na zabatne, lučne i pravougaone.³⁶ Najčešće se javljaju u obliku trokutastog zabata što ih povezuje sa grčkim nadgrobnim hramovima i grobnim kapelicama (grč. *naiskoi*, lat. *aediculae*), zbog čega su u naučnom diskursu poznate i kao “stele u obliku edikule”, odnosno “naikos” stele.

Najpoznatija stela u obliku edikule iz ljubušskog kraja je ona Gaja Licinija, veterana VII legije, pronađena u Hardomilju.³⁷ Gaj Licinije je bio porijeklom iz maloazijskog grada Sinopa koji je bio smješten na crnomorskoj obali u oblasti antičke Paflagonije. U vojnoj službi je proveo 27 godina.

Portret unutar edikule pripada julijevsko-klaudijevskoj epohi, periodu rimske umjetnosti u kojem je dominirao realistični portret.³⁸ Karakteristike koje odlikuju portrete vladara te dinastije poprimaju i portreti privatnog karaktera. U nastojanju da carski lik doživi što veću refleksiju u društvu, privatni portreti čak oponašaju modu, frizuru, pa i izgled samog cara.³⁹ Karakteristike realističnog portreta G. Licinija vide se u obliku glave koja nije stilizirana, nego ima duguljast, više trokutast oblik, a na licu naglašene jagodice

35 Valerie M. Hope, *Remembering Rome: Memory, Funerary Monuments and the Roman Soldier*, in H. Williams (ed.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*. New York: Kluwer/Plenum, 2003, 129-130.

36 Dražen Maršić, *Nove aserijske portretne stele*, *Asseria*, 1, Zadar 2003, 169-171.

37 AE 2000, 1174.

38 Krno Prijatelj, *Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu*, *VAHD*, 53, Split, 1952, 135-144.

39 N. Cambi, *Antika*, 132-133.

i donju čeljust.⁴⁰ Frizura je napravljena od kratkih, slijepljenih pramenova koji su razdijeljeni na sredini čela. Ovakvim načinom češljanja muški portreti su vjerovatno oponašali daleko najrašireniji tip frizure iz doba ranog principata, onaj iz druge četvrtine 1. stoljeća, koji je nastao prihvatanjem i stilizacijom frizura princepsa Tiberija, Kaligule i Klaudija, te nekih prinčeva julijevsko-klaudijevske dinastije.⁴¹

Nadgrobna stela koju je veteran VII legije Gaj Valerije Dento podigao svojoj oslobođenici također posjeduje slične karakteristike.⁴² Sastoji se iz dva dijela gdje gornji predstavlja arhitektonsku kompoziciju naiskosa u obliku svoda, dok je donji dio profilirano natpisno polje.⁴³ Portet preminule oslobođenice nepoznatog imena nalazi se unutar pročelja hrama u fragmentarnom reljefu. Poprsje je u velikoj mjeri oštećeno, osim ramena. I ovaj portret ima sve karakteristike realističnog portreta iz kasnorepublikanskog i ranocarskog razdoblja čiji korijeni, pored helenističke umjetnosti, vuku porijeklo iz koncepcija etruskog realističnog portreta, o čemu svjedoče portreti iz razoblja između Augustove i Hadrijanove vladavine.⁴⁴ Podaci sa natpisa vrlo malo otkrivaju o veteranu VII legije. Iako njegovo ime spada u italisku grupu imena, postoji mogućnost da je Dento orijentalnog porijekla, pošto je većina pripadnika VII legije regrutovana u Maloj Aziji.⁴⁵ Nadgrobna stela na ovom području predstavlja rijedak primjer podizanja spomenika oslobođenici od strane patrona. Možemo pretpostaviti da je između njih postojao vrlo prisan odnos, iako natpis o tome ništa поближе ne govori. Poznato je da su se rimski vojnici često ženili robinjama i oslobođenicama, što u ovom slučaju možemo samo pretpostaviti, pošto nemamo nikakvih konkretnih dokaza.⁴⁶

Nadgrobni spomenik Verana, sina Katurvog, konjanika *cohors I Bracaraugustanorum equitata* također spada među vojničke stele sa prostora Ljubuškog na kojima se portret pokojnika nalazi u edikuli.⁴⁷ Sastoji se od

40 Veljko Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 127; V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 69-70.

41 D. Maršić, *Portretne stele*, 298; Maršić, *Nove aserijatske*, 176.

42 ILJug 0670.

43 V. Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije, 120.

44 V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 184.

45 Isto, 86.

46 Općenito o oslobođenima na prostoru donje Neretve vidjeti: A. Marić, *Oslobođenici u zaleđu Narone*.

47 AE 2000, 1179.

tri glavna dijela: edikule, reljefa s konjem i vrata.⁴⁸ Portet se nalazi u niši, obrubljenoj sa lijeve i desne strane usukanim stupovima sa vegetabilnim kapitelima i bazom, koja se sastoji od dva torusa i jednog trohila.⁴⁹ Iako je glava oštećena, moguće je rekonstruirati lik pokojnika sa kosom podšišanom sredinom čela, nešto širim nosom i ušima. Vještina klesara nije na nivou koji se vidi na portretnoj steli G. Licinija, čija izrada pokazuje znatno veći kvalitet i estetsku vrijednost. *Veranus* je bio porijeklom iz grada Bracara Augusta koji se nalazio u sjeverozapadnom dijelu Portugala. Umro je u 38. godini života, nakon što je 18 godina služio u *cohors I Bracaraugustanorum equitata*.

Portret Betulona, pripadnika *Cohors III Alpinorum equitata* je, s obzirom na položaj u okviru stele, nešto drugačiji u odnosu na ostale portrete pokojnika sa vojničkih stela iz ljubuškog kraja.⁵⁰ Naime, poprsje pokojnika pojavljuje se unutar profiliranog zabata, što je vjerovatno običaj ili kulturni utjecaj koji vuče porijeklo sa područja sjeverne Italije ili Alpa, odakle je Betulo bio regrutovan u rimsku vojsku. O tome svjedoče portreti u zabatima stela koji se mogu pronaći u tim krajevima,⁵¹ kao i portreti na stelama iz salonitanskih radionica koji su najbrojniji u provinciji Dalmaciji. Salonitanski portreti posjeduju realističnu crtu individualnosti, što je karakteristika razdoblja između kasne Republike i ranog principata.⁵²

48 D. Maršić, *Portretne stele*, 301.

49 Radoslav Dodig, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 107-114; Radoslav Dodig, *Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog*, *Hrvatska misao*, god XI, br. 4/07 (45) nova serija, sv. 32, Sarajevo, 2008, 7-22.

50 AE 2009, 1013; ILJug 0115.

51 Primjere bliske analogije sa područja gornje Italije sa portretom Betulona Karonisa vidjeti u: V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 78.

52 V. Paškvalin, *Stele arhitektonske kompozicije*, 127.

Slika 1. Betulo Karonis f.
Prema EDCS

Vojničke stele sa portretima koje smo obradili datiraju se u prvo stoljeće. To je razdoblje kada su između legionara i pripadnika pomoćnih kohorti postojale znatne razlike u statusu. To se prvenstveno ogledalo u tome što su legionari bili punopravni rimski građani, dok sa augzilijarima to nije bio slučaj. Tek sa Klaudijevim vojnim reformama to se promijenilo i augzilijari su nakon otpusta iz vojske dobijali građansko pravo. Nejednakosti su također bile prisutne po pitanju novčanih primanja u ovim vojnim formacijama, te u trajanju službe, sve u korist legionara.

Nadgrobnni spomenici širom rimskog svijeta, pa tako i iz ljubušskog kraja, sa svojim dizajnom su komunicirali jednu sasvim drugu poruku. Naime, pripadnici rimskih pomoćnih kohorti su se slikom, portretom ili općenito dizajnom spomenika prikazivali kao rimski vojnici i građani. Sa druge strane, natpisi na tim spomenicima, koji su u standardnoj formi davali osnovne podatke o pokojnicima, govorili su o njihovom stvarnom društvenom i pravnom statusu. U tom kontekstu odličan primjer predstavljaju spomenici rimskih vojnika iz današnjeg Mainza. Prema rezultatima istraživanja iz rimskodobnog Mainza, utvrđeno je da su augzilizari češće koristili slike na spomenicima kao oblik komunikacije u odnosu na legionare. Tako npr. natpisi na spomenicima govore o njihovom inferiornom društvenom statusu, dok konj, konjušar, oružje, robovi, kao znakovi uspjeha, to nastoje nadoknaditi. Natpisi na latinskom i vojna terminologija govore o njihovoj romanizaciji, iako ih njihova imena u strogom smislu definiraju kao nerimljane, itd.⁵³ Prema P. Stewartu, suzdržanost legionara pri korištenju figurativne skulpture može odražavati reakciju protiv ikonografske rasprostranjenosti njihovih manje plaćenih kolega, dok upotreba složene ikonografije od strane augzilizara može pokazivati njihove težnje. Sličan slučaj je sa nadgrobnom skulpturom u carskoj Italiji, gdje sarkofazi, oltari i stele mogu neproporcionalno predstavljati oslobođenike i one iz sličnog društvenog miljea, dok su aristokratske reprezentacije kroz skulpturu ponekad iznenađujuće suzdržane.⁵⁴

Prostor današnjeg Ljubuškog ima određenih sličnosti, bar što se tiče vojnika pomoćnih jedinica. Dosad evidentirani nadgrobnni spomenici sa portretima pripadnika pomoćnih kohorti datiraju se također u prvo stoljeće. U isto razdoblje, tačnije u 14. g. datira se i naseljavanje veterana VII legije u ljubuški kraj. To je razdoblje kada su na Humcu boravile čak tri kohorte iz zapadnog dijela Carstva, *cohors I Lucensium equitata* i *cohors I Bracaraugustanorum equitata* iz Hispanije, te *cohors III Alpinorum equitata* sa područja zapadnih Alpa. Kasnije, kada se praktično brišu dotadašnje razlike između legionara i augzilizara, i ovdje, slično kao i u Mainzu, opada značaj nadgrobnih spomenika kao načina za legitimaciju statusa i identiteta.⁵⁵ Vjerovatno zbog toga, korištenje portreta na vojničkim nadgrobnim spomenicima nije bilo više popularno, tako

53 Valerie M. Hope, *Inscription and Sculpture: the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz.* In : *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome.*, Liverpool, Liverpool University Press, 2000, 176.

54 P. Stewart, *Geographies of Provincialism.*

55 V. M. Hope, *Inscription and Sculpture*, 181.

da iz drugog i trećeg stoljeća sa područja Ljubuškog dosad nije evidentiran nijedan augzilizarni spomenik sa takvim dizajnom.

Također, zanimljivo je uporediti kontekst u kojem su podizani nadgrobni spomenici veterana i aktivnih vojnika koji su umrli i sahranjeni u blizini logora. Kad su u pitanju aktivni vojnici za koje je vojska bila sve što su imali, njihove nadgrobne spomenike su podizali i posmatrali najčešće njihovi drugovi iz logorskih baraka, a ne porodica ili susjedi. Sa druge strane, veterani su se vraćali u svoje rodno mjesto ili su naseljeni u neku koloniju, sami ili sa porodicom, na vlastitoj zemlji.⁵⁶ Upravo zbog toga bilo bi sasvim logično pretpostaviti da su spomenici aktivnih vojnika bili uniformiraniji, standardizovaniji, dok su spomenici veterana vjerovatno bili raznovrsniji s obzirom da više nisu bili u punom smislu članovi vojne zajednice. Ipak, iskustvo sa naseljenim veteranima u ljubuški kraj svjedoči da to ne mora biti pravilo. Naime, veliki broj nadgrobni spomenika iz okoline Ljubuškog je izrađen po istom obrascu i vrlo je sličan spomenicima aktivnih vojnika VII legije iz Tilurija, a natpisi na spomenicima imaju svojstva nadgrobni spomenika aktivnih vojnika.⁵⁷

2.2. Portretne stele sa područja gornje Neretve

Rimljani su područje gornjeg toka rijeke Neretve vjerovatno osvojili za vrijeme Oktavijanove ilirske kampanje (35.-33. g. pr. n. e.), kada su porazili Narese i pod svoju vlast stavili najsjevernije dijelove današnje Hercegovine.⁵⁸ U poznatoj izvornoj građi ne spominje se postojanje nekog municipalnog centra u ovom kraju. Ipak, prostor gornje Neretve veoma je bogat nalazima iz antičkog perioda. U dosadašnjim arheološkim istraživanjima otkriveni su brojni tragovi naselja iz rimskog doba, po čemu je širi region Konjica jedan od najbogatijih u Bosni i Hercegovini.⁵⁹ Na gustu naseljenost ovog područja od najstarijih

56 Lawrence Keppie, *Having Been a Soldier: The Commemoration of Military Service on Funerary Monuments of the Early Roman Empire*, In: J. J. Wilkes (ed.), *Documenting the Roman Army: Essays in Honour of Margaret Roxan*, London, 2003, 38.

57 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011, 174; Postoji mogućnost da se uniformisanost u izradi spomenika aktivnih vojnika i veterana VII legije dovede u korelaciju sa tezom da je na ovom prostoru bio formiran *vexillum veteranorum*, neka vrsta rezervne jedinice koja se trebala mobilizirati u slučaju potrebe.

58 A. Marić, *Antičko društvo*, 50.

59 Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960, 67.

vremena do savremenog doba uticalo je mnogo faktora. To su prvenstveno dobri prirodni uvjeti, plodnost tla, povoljna klima i geografski položaj.

Na osnovu navedenih činjenica može se pretpostaviti da su na ovom prostoru Rimljani zbog geostrateških razloga osnovali administrativno – upravni centar municipalnog ranga koji je kontrolisao cijeli teritorij gornje Neretve.⁶⁰ Na taj način bez problema su iz lokalnog municipalnog centra mogli kontrolisati prostrani teritorij gornje Neretve, raniju *civitas* Naresa, jednog od najvećih naroda u Naronitanskom sudbenom konventu. Kao najvjerojatnije središte municipija, povoljnim geografskim položajem i bogatim materijalnim ostacima iz rimskog doba, nameće se današnji Konjic, koji je u savremeno doba također centar gornje Neretve. U prilog tezi da se u današnjem Konjicu nalazila urbana cjelina municipalnog ranga svjedoče ostaci hrama i spomenici posvećeni Jupiteru, vrhovnom rimskom božanstvu. Tragovi hrama i žrtvenika otkriveni u Cerićima i Donjem Selu kod Konjica upućuju na postojanje administrativnog središta na tome prostoru, s obzirom na to da su tragovi Jupiterovog kulta pronađeni u svim važnijim municipalnim središtima.⁶¹

Pored monumentalnih vojničkih stela sa prostora današnjeg Ljubuškog i okoline, veliki broj portreta pokojnika sadrže i stele sa prostora gornje Neretve. U odnosu na stele iz ljubušskog kraja, gornjoneretvanske su uglavnom podizali civili za koje je, zbog nedostatka informacija na natpisima, teško odrediti pripadnost određenoj socijalnoj strukturi. Portreti se nalaze na stelama iz Ostrošca,⁶² Lisičića,⁶³ Brđana,⁶⁴ Radešina⁶⁵ i Homolja⁶⁶. Ovakav tip nadgrobnih spomenika pogodan je za proučavanje stepena romanizacije na području gornje Neretve preko onomastičke analize natpisa, zatim porodičnih odnosa, te nošnje autohtonog stanovništva, odnosno izražavanja određenih razina identiteta domaćeg stanovništva preko rimskih kulturnih praksi. Pronađeno je ukupno četrnaest nadgrobnih spomenika, od čega je devet sa portretom. S obzirom da spomenici ne daju podatke o društvenom statusu komemoriranih ili su nečitki, a u nekim slučajevima anepigrafski, jedino preko portreta

60 A. Marić, *Antičko društvo*, 50.

61 Amra Šaćić, *Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (Civitas Narensium), Godišnjak CBI*, Knjiga 41, Sarajevo, 2012, 105.

62 CIL III 14617,3; ILJug III 1752.

63 CIL III 13861; Dimitrije Sergejevski, *Iz rimske arheologije*, GZM, XLVIII, Sarajevo, 1935, 18–19;

64 ILJug 1743; CIL III, 14617, 5.

65 CIL III 13862; ILJug 1751.

66 CIL III 14617;

možemo dobiti određene podatke o njima. Ovom prilikom fokusirat ćemo se na nošnju i porodične odnose kao važan faktor u društvenim odnosima.

Odjeća može funkcionirati kao oblik koda putem kojeg ljudi komuniciraju publici svoje mjesto u društvu ili identitet.⁶⁷ U antičko doba preko odijevanja je bilo moguće izraziti nekoliko razina identiteta, uključujući etničku pripadnost, spol, status ili profesiju. Važni faktori koji su bili važni pri izboru odjeće svakako su bili društveni status pojedinca i njegove lične sklonosti. Stanovnici rimskih provincija često su pokazivali svoj etnički identitet noseći mješavinu autohtone i rimske odjeće u raznim kombinacijama.⁶⁸ U slučaju kad je komemorirani na nadgrobnom spomeniku prikazan u autohtonoj nošnji on, na neki način, istovremeno pokazuje pripadnost autohtonom stanovništvu, dosljednost u čuvanju domaćih običaja i položaj u njegovoj lokalnoj zajednici.

Tipični dijelovi muške odjeće u rimsko doba bili su košulja (tunika) i ogrtač. Košulje prikazane na nadgrobnim spomenicima sa ovog područja u nekim segmentima se razlikuju od klasične rimske tunike. Za razliku od rimske, koja je krojena iz jednog dijela, domaće košulje su se sastojale od dva dijela, sastavljena na ramenima i sa dugim rukavima.⁶⁹ Ovakav tip tunike zabilježen je na spomenicima iz Homolja,⁷⁰ Ostrošca,⁷¹ Lisičića,⁷² te u mjestu Obre.⁷³ Drugi stalni dio muške odjeće bio je ogrtač koji se vezao kopčom na desnom ramenu. U rimskom svijetu postojalo je nekoliko vrsta ogrtača kao što su: *sagum*, *paludamentum*, *paenula*, *cucullus*, *lacerna*, *birrus*, *laena*. *Sagum*, debeli vuneni ogrtač galskog porijekla je zbog praktičnih razloga bio popularan među običnim stanovništvom, kao i u rimskoj vojsci.⁷⁴ Predstave

67 Treba istaknuti da su prikazi odjeće na nadgrobnim spomenicima veoma važni, s obzirom na nedostatak tekstila i mali broj metalnih predmeta poput ukosnica ili broševa koji su korišteni u svakodnevnom životu (Maureen Carroll, *Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers*. In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 4, 7).

68 Ista, 7.

69 Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, *GZM N.S Arheologija*, XVIII, Sarajevo, 1963, 104.

70 Carl Patsch, *Rimska mjesta u konjičkom kotaru*, *GZM*, XIV, sv. 3-4, Sarajevo, 1902, 313-315, sl. 9; Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic, 1975, 65.

71 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 324; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 74-75.

72 D. Sergejevski, *Iz rimske arheologije*, 18-19; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 73.

73 Carl Patsch, *Rimski ostaci iz doline Neretve*, *GZM*, VI, Sarajevo, 1894, 717; Isti, *Rimska mjesta*, 320-321, sl. 17; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 73-74.

74 Srđana Schönauer, *Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, *VAHD*, 93, Split, 2001, 282.

ovog odjevnog predmeta evidentirane su na nadgrobnim spomenicima iz Homolja,⁷⁵ Obra⁷⁶ i Ostrošca.⁷⁷

Ženska nošnja je, za razliku od muške, u potpunosti imala autohtoni karakter. Pokazivanjem određenog tipa nošnje na nadgrobnom spomeniku žene nisu samo pokazivale svoju etničku pripadnost, već i podatke o bogatstvu, moći, statusu i životnoj dobi njihovim posmatračima koji su znali i razumjeli autohtonu nošnju i zato su bili u stanju protumačiti mnoge nijanse vizualnih poruka koje je odjeća prenosila.⁷⁸ Sastojala se od četiri osnovna dijela koji nisu morali istovremeno biti u upotrebi: donja haljina (košulja), gornja haljina, ogrtač i kapa, odnosno marama za glavu.⁷⁹ U Obrima i Donjem Selu su evidentirane ženske košulje u tragovima, ali je teško procijeniti u koju kategoriju spadaju.⁸⁰ Sa druge strane, u Radešinama⁸¹ i Lisičićima⁸² su prikazane žene odjevene u potpasane tunike sa dugim rukavima koje se ubrajaju u kategoriju donje, odnosno jednostruke haljine. Za slučaj težih vremenskih prilika poput kiše, jačeg vjetrova i sl., žene i djevojke su koristile ogrtač. Palu, lahki ogrtač, nosi žena prikazana uz rimskog vojnika sa nadgrobnog spomenika iz Homolja.⁸³

Žene na nadgrobnim spomenicima su često prikazane pokrivene glave, sa maramom ili nekom vrstom kape.⁸⁴ Korištenje tih odjevnih predmeta ukazivalo je na bračni status žena, pošto su one sa kapama i maramom vjerovatno bile udate. Prostor današnjeg Konjica i okoline je najbogatiji po prikazima marama na cijelom prostoru današnje Hercegovine u razdoblju rimske vladavine.⁸⁵ Uglavnom su u obliku veluma koji pada na ramena i niz leđa žena i djevojaka. Pored marama, za pokrivanje glave žene su često koristile razne vrste kapa. Na reljefu iz današnjih Lisičića prikazana je kapa zavrnutog oboda, tako da taj obod izgleda kao dijadema, odnosno traka na glavi koja

75 C. Patsch, Rimska mjesta, 313-315; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 67-68.

76 C. Patsch, Rimski ostaci, 717; Isti, Rimska mjesta, 320-321; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 73-74.

77 C. Patsch, Rimska mjesta, 324; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 74-75.

78 M. Carroll, *Ethnicity and Gender*, 10.

79 Esad Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e.*, u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984, 287.

80 P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 65-67.

81 C. Patsch, Rimska mjesta, 327; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 76.

82 P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 72.

83 C. Patsch, Rimska mjesta, 314.

84 A. Marić, *Antičko društvo*, 193.

85 I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima*, 114.

je vezana oko glave sa ciljem učvršćivanja i stabilizacije kose.⁸⁶ U slučaju kad su žene na reljefima prikazane otkrivene glave ponekad je moguće odrediti tip frizure. Često je to onemogućeno jer je vidljiv samo prednji dio, dok je nepoznanica kako je kosa na potiljku bila uređena. Ipak, na osnovu reljefa sa jasnijom obradom i figuralnim ostacima, poput glave iz Konjica, može se zaključiti da su žene u pogledu frizure slijedile rimsku modu.⁸⁷

Slika 2. Spomenik iz Lisičića
Prema lupa.at

86 D. Sergejevski, *Iz rimske arheologije*, 19; I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima*, 115; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 72, 82.

87 I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima*, 117; Na lokalitetu Crkvina uz desnu obalu rijeke Trešanice u Konjicu početkom 20. stoljeća otkriven je mramorni portret žene. Datira se u drugu polovinu trećeg ili prve decenije četvrtog stoljeća, kada portret gubi karakteristike i oblike imanentne rimskoj umjetnosti. Portret posjeduje neke od karakteristika vremena u kojem je nastao, poput zurećih očiju, znaka ikonizacije, što je jedno od glavnih obilježja portretne umjetnosti tog razdoblja. Također, posjeduje tipičnu kasnotetrarhijsku frizuru sa naprijed prebačenom pletenicom (N. Cambi, *Antika*, 145).

Nadgrobni spomenici sa portretima iz ovog kraja predstavljaju dobar izvor za proučavanje porodičnih odnosa. U mjestu Homolje je pronađen spomenik koji su *Aurelius Maximus* i njegova žena *Mandeta* postavili svojoj djeci *Aureliis Magnae* i *Maximin*, koji je umro kada je imao dvije godine.⁸⁸ Ne navodi se koliko je djevojčica imala godina u trenutku smrti, ali se na osnovu njenog prikaza može zaključiti da je bila u približno istim godinama kao njen brat. Muškarci koji se spominju na spomeniku imaju tipično rimski kognomen, jedan od onih koji najčešće dobijaju romanizirani Iliri. Što se tiče ženskih imena, *Mandeta* je žensko ilirsko ime koje se ne nalazi često u ostalim ilirskim krajevima.⁸⁹ Posebnu pažnju privlači ime kćerke *Magnae*, koje je keltskog porijekla. Najviše se susreće u italjskim i keltskim provincijama Rimskog carstva, dok se u provinciji Dalmaciji obično pojavljuje u obliku muškog imena *Magnus*.⁹⁰ Na osnovu položaja roditelja i djece sa reljefa moguće je zaključiti određene stvari o njihovim porodičnim odnosima. Otac drži ruku na desnom ramenu sina, dok majka drži ruku na desnom ramenu kćerke. Roditelji su ovdje prikazani kao zaštitnici svoje djece, kao osobe koje brižno vode računa o svom potomstvu.⁹¹

Na nadgrobnom spomeniku iz Lisičića roditelji također jasno izražavaju bol za rano preminulom djecom. Radi se o spomeniku na kojem su vjerovatno bila četiri imena, ali se samo raspoznaje ime djevojčice Valerije, koja je umrla sa osam godina.⁹² Gentilno ime joj je vjerovatno bilo *Aelius*, što znači da su njeni preci postali rimski građani za vrijeme vladavine Hadrijana ili Antonina Pija. Roditelji svoju žalost za umrlom djecom izražavaju riječju *infelicissimae*, dakle superlativom pridjeva koji se koristi da prikaže visoki stepen boli i tuge koji osjećaju roditelji za preminulom kćerkom.⁹³ Sa aspekta proučavanja odnosa između roditelja i djece na osnovu portretnih stela interesantan je i spomenik iz Radešina. Na njemu su u reljefu prikazane tri ženske osobe koje vjerovatno predstavljaju majku i dvije kćerke koje su joj podigle nadgrobni spomenik. Majka je smještena u sredini reljefa i prikazana je sa maramom na

88 *CIL* III, 14617, 4; C. Patsch, *Rimska mjesta*, 332; V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 123; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD056633>.

89 Geza Alföldy, *Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg, 236.

90 Isti, 235.

91 A. Marić, *Antičko društvo*, 183.

92 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 319-320; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 71.

93 A. Marić, *Antičko društvo*, 183.

glavi, za razliku od kćerki koje su gologlave, što znači da su neudate.⁹⁴ Natpis je veoma oštećen pa nije moguće rekonstruisati imena sa njega osim kognomena *Bricussa*, koji je vjerovatno pripadao jednoj od dvije kćeri. *Bricussa* se u nauci tretira kao keltski kognomen.⁹⁵

Jedini spomenik sa prostora današnjeg Konjica koji sadrži vojničke elemente, odnosno općenito naznake o društvenom statusu na portretu, pronađen je u Homolju. Radi se o poprilično devastiranom spomeniku, posebno u natpisnom dijelu, gdje je jedino čitka konsekrativna formula *Dis Manibus*. Lice stele je izrađeno u arhitektonskoj kompoziciji, a sastoji se od edikule, reljefnog lika pokojnika i natpisnog polja, te raznih drugih motiva poput glave Meduze, delfina, itd.⁹⁶ Portret bračnog para nalazi se u edikuli. Žena je vjerovatno nosila tuniku i ogrtač, dok muškarac nosi odjeću dugih rukava. Na njegovim ramenima je vidljiva po jedna široka vertikalna traka koja predstavlja humerale od oklopa, što znači da je pokojnik bio vojnik, vjerovatno veteran koji je dobio zemljište u ovom kraju.⁹⁷ *Humeralia* je štitnik za ramena koji je bio sastavni dio karičastog tipa rimskog vojnog oklopa. Trake koje se spuštaju sa ramena preminulog odgovaraju šematizovanom prikazu pancera na reljefima u Germaniji.⁹⁸

U umjetničkom pogledu portretne stele iz ovog kraja pripadaju rimskoj provincijalnoj umjetnosti s kraja drugog i početka trećeg stoljeća. Dominira portret sa realističnim karakteristikama koji se u tom periodu javlja u našim krajevima.⁹⁹ Od devet stela sa portretom pokojnika, tri imaju kompoziciju niša u dva reda, dvije iz Lisičića i jedna iz Brđana. Na osnovu izrade nekoliko nadgrobnih spomenika tipa stele sa ikonografskim predstavama koje smo obradili moguće je pretpostaviti postojanje klesarske radionice na prostoru današnjeg Konjica.¹⁰⁰ Radionica ili više njih koje su svojim radom pokrivale praktično čitav prostor gornje Neretve egzistirale su tokom drugog i trećeg stoljeća, razdoblja u koje se datira najveći broj otkrivenih sepulkranih spomenika sa tog područja. Sepulkralni kao i druge vrste kamenih spomenika teško bi se mogli prebaciti iz dalekih krajeva, pa je sasvim realno pretpostaviti

94 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 327; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 76.

95 G. Alföldy, *Die Personennamen*, 166.

96 V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 62

97 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 315.

98 I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima, 107.

99 Dimitrije Sergejevski, Umjetnost Ilira – Iz problematike ilirske umjetnosti, ANUBiH, *Godišnjak III/1*, Sarajevo, 1965, 127.

100 P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 83.

postojanje klesarskih radionica i veći broj majstora na prostoru Konjica i njegove šire okoline.¹⁰¹ Za razliku od zapadne Hercegovine, ovdje se poimenično ne spominje nijedan klesar/umjetnik, ali sudeći po izradi nekih spomenika bilo je majstora koji su, u komparaciji sa drugima iz provincije Dalmacije, bili na solidnoj kvalitativnoj razini.

Zaključak

Prostor Hercegovine obiluje ostacima iz rimskog razdoblja. U dosadašnjim istraživanjima otkriveni su tragovi velikog broja rimskih naselja, cesta, vila rustika, keramike, alata, vojne opreme. Ipak, najvažniji materijalni artefakti su nadgrobni spomenici, epigrafskog i anepigrafskog karaktera, koji predstavljaju glavni izvor za proučavanje razdoblja rimske uprave. U ovom radu pažnju smo posvetili posebnoj kategoriji tih spomenika, onoj na kojima su predstavljeni portreti pokojnika. Portreti na stelama imali su višestruki značaj za komemorirane i njihove porodice. Mogli su služiti za predstavljanje statusa i identiteta preminulog i njegove porodice. Sa druge strane, bili su stalni podsjetnik porodici i prijateljima na blisku osobu koju su izgubili. Sačuvani korpus nadgrobnih spomenika sa portretima pokazuje da ih većina potiče sa područja Ljubuškog i Konjica, te njihove okoline. Ostali krajevi u Hercegovini, osim spomenika djevojci Lupi iz Sovića, nisu zastupljeni sa ovom kategorijom spomenika. Zanimljivo je da na prostoru Čapljine nije otkrivena niti jedna portretna stela iz rimskog perioda. To posebno iznenađuje ako znamo da je čapljinsko područje među bogatijim u našoj zemlji kad su u pitanju rimskodobni ostaci.

Nadgrobne spomenike sa portretima iz ljubuškog kraja podizali su veterani VII legije naseljeni na područje Ljubuškog u 1. stoljeću i pripadnici različitih pomoćnih kohorti koje su bile stalno stacionirane u logoru na Humcu. Čini se da su upravo vojnici značajno doprinijeli širenju epigrafske prakse na našim prostorima. Revnosno podizanje nadgrobnih spomenika od strane aktivnih vojnika - legionara i augzilijara, te veterana svjedoči o vrlo snažnoj motivaciji da ostave trag u formi koja je komunicirala poruke o njihovom statusu i identitetu. Činjenica da su bili daleko od kuće zasigurno je doprinosila odluci da se na nadgrobnom spomeniku prikažu na što upečatljiviji način.

101 V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 513.

Nadgrobnne spomenike sa portretima na području gornje Neretve, prema dosadašnjim nalazima, podizali su uglavnom civili. Natpisi ne otkrivaju skoro ništa o njihovom društvenom statusu, te je jedino na osnovu slika sa spomenika moguće analizirati određene segmente života komemoriranih, poput nošnje i porodičnih odnosa. Na osnovu analiziranih spomenika možemo zaključiti da je nošnja služila i kao medij da se izraze domaće, autohtone tradicije preko rimskih kulturnih praksi. Time se potvrđuje teza da je unutrašnjost provincije Dalmacije kroz čitavo razdoblje rimske vlasti zadržala dosta konzervativnih, predrimskih elemenata, poput onomastike, nošnje, itd. Samo na jednom spomeniku vidljivi su simboli koji se mogu povezati sa određenom socijalnom strukturom. Naime, u Homolju je pronađen spomenik na kojem su primjetni elementi koji se mogu povezati sa standardnom odjećom rimskih vojnika. Vjerovatno se radi o veteranu koji je nakon završetka vojne službe u konjičkom kraju dobio zemljište od države.

Potpuno je drugačiji i vremenski kontekst podizanja spomenika u ljubuškom i konjičkom kraju. Kao što smo već naznačili, vojnički spomenici sa portretima iz ljubuškog kraja podizani su u 1. stoljeću kada se tu nalazila velika koncentracija veterana i augzilizara, dok se spomenici iz Konjica i okoline datiraju u drugu polovinu drugog i prvu polovinu trećeg stoljeća. To se vjerovatno može dovesti u vezu sa činjenicom da je podizanje epigrafskih spomenika doživjelo vrhunac upravo u tom razdoblju na razini cijelog Carstva, da bi kasnije izgubilo primat kao dominantni način iskazivanja statusa i identiteta preminulih. U svakom slučaju, nadgrobnni spomenici sa portretima pokojnika su u oba konteksta prezentovali riječi i slike koje su komemoriranim i komemoratorima bile važne u tolikoj mjeri da su smatrali da će na najbolji način sačuvati sjećanje na njih.

PORTRAIT STELAE FROM THE AREA OF TODAY'S HERZEGOVINA – SOCIAL CONTEXT

SUMMARY

The theme of this paper is an analysis of Roman funerary monuments from today's Herzegovina containing a portrait of the deceased. In the introductory part, we thematized Roman funerary monuments as a medium for presenting social structures. Unlike most papers that approached monuments

with portraits from the perspective of analyzing structure and iconography, we decided to analyze in this paper the social context to which the deceased belonged. Most of these monuments were found in the wider area of present-day Ljubuški and Konjic. Monuments with portraits from the Ljubuški area are associated with members of Roman auxiliary cohorts stationed at the Humac camp in the 1st century and veterans of the VII Legion who received land from Emperor Tiberius. The inscriptions from the portrait stelae from the Konjic area do not reveal which social structure the commemorated belonged to. Therefore, the paper focuses on the analysis of family relationships on the basis of monuments which depicts several family members, as well as their clothes, which is an excellent example of preserving domestic traditions.

Keywords: Herzegovina, Konjic, Ljubuški, portrait stelae, social structures

Literatura

- Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg, 1969.
- Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic, 1975.
- Francisco Beltrán Lloris, The 'epigraphic habit' in the Roman world." In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (eds. C. Bruun and J. Edmondson), Oxford: Oxford University Press, 2015, 131–148.
- Nenad Cambi, Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, 1988, 93-114.
- Nenad Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991.
- Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2002.
- Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Maureen Carroll, Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers. In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 559-579.
- Maureen Carroll, *Projecting Self-Perception on the Roman Frontiers: The Evidence of Dress and Funerary Portraits*. In: Breeze, D., Jones, R.H. and Oltean, I., (eds.) *Understanding Roman Frontiers. A Celebration for Professor Bill Hanson*. John Donald / Birlinn, Edinburgh, 2015, 154-166.

- Radoslav Dodig, De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 95-118.
- Radoslav Dodig, Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, *Hrvatska misao*, god XI, br. 4/07 (45) nova serija, sv. 32, Sarajevo, 2008, 7-22.
- Irma Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *GZM N.S Arheologija*, XVIII, Sarajevo, 1963, 103-121.
- Danijel Džino, Sculptor Maximinus and his images of the goddess Diana and the girl Lupa from the Dalmatian hinterland, u: *Illyrica Antiqua II: in honorem Duje Rendić-Miočević: Proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013* (ur. Dino Demicheli), FF Press, Filozofski Fakultet, Zagreb, 2017, 335-344.
- Valerie M. Hope, Words and Pictures: The Interpretation of Romano-British Tombstones, *Britannia*, 28, 1997, 245-258.
- Valerie M. Hope, Constructing Roman identity: Funerary monuments and social structure in the Roman world, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 2:2, 1997, 103-121.
- Valerie M. Hope, Negotiating Identity and Status: the gladiators of Roman Nimes, *Cultural Identity in the Roman Empire* (eds. R. Laurence, J. Berry), Routledge, London and New York, 1998, 179-195.
- Valerie M. Hope, Inscription and Sculpture: the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz." In : *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Liverpool, Liverpool University Press, 2000, 155-183.
- Valerie M. Hope, Remembering Rome: Memory, Funerary Monuments and the Roman Soldier, in H. Williams (ed.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*. New York: Kluwer/Plenum, 2003, 113-140.
- Valerie M. Hope, Remembering to Mourn: Personal Mementos of the Dead in Ancient Rome, in: *Memory and mourning : studies on Roman death* / edited by Valerie M. Hope and Janet Huskinson, 2011, 176-195.
- Lawrence Keppie, Having Been a Soldier: The Commemoration of Military Service on Funerary Monuments of the Early Roman Empire, In: J. J. Wilkes (ed.), *Documenting the Roman Army: Essays in Honour of Margaret Roxan* (London), 2003, 31-54.
- Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sarajevo, 2015.
- Almir Marić, Oslobodjenici u zaleđu Narone (epigrafsko prosopografska analiza), *Hercegovina*, 17, Mostar, 2018, 37-57.
- Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2019.

- Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Filozofski fakultet u Zadru, Rukopis doktorske disertacije, 2002.
- Dražen Maršić, Nove aserijatske portretne stele, *Asseria*, 1, Zadar, 2003, 157-183.
- Branka Migotti, The military stelae of Northern Croatia, u: *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Horvat, Jana (ur.). Ljubljana: Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, 2016, 171-191.
- Branka Migotti, Grobni spomenici iz sjeverozapadne Hrvatske u svjetlu odnosa rimske antike prema smrti, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti / Cvijović Javorina, Ivana; Roksandić, Drago (ur.)*, Zagreb: FF press, 2018, 365-379.
- Vladimir D. Mihajlović, Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup, *Istraživanja*, 23, Novi Sad, 2012, 33-50.
- Henrik Mouritsen, *The freedmen in the Roman world*, Cambridge, 2011.
- Carl Patsch, Rimski ostaci iz doline Neretve, *GZM*, VI, Sarajevo, 1894, 711-719.
- Carl Patsch, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *GZM*, XIV, sv. 3-4, Sarajevo, 1902, 303-333.
- Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.
- Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e., u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984, 191-309.
- Veljko Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 119-131.
- Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo, 2012.
- Kruno Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD*, 53/1950-51, 135-154.
- Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest - arheologija - umjetnost - numizmatika - onomastika* (sabrana djela), Split 1989.
- A. D. Rizakis -Y. Touratsoglou, In search of identities: a preliminary report on the visual and textual context of the funerary monuments of Roman Macedonia: a preliminary report on a new project, in: *Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures In The Provinces Of Ancient Rome*, S. E. Alcock, M. Egri, and J. F. D. Frakes (Eds.), Los Angeles: Getty Publications, 2016, 120-136.
- Srdana Schönauer, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *VAHD*, 93, Split, 2001, 223-515.
- Dimitrije Sergejevski, Iz rimske arheologije, *GZM*, XLVIII, Sarajevo, 1935, 17-22.

Dimitrije Sergejevski, Umjetnost Ilira – Iz problematike ilirske umjetnosti, *ANUBiH, Godišnjak III/1*, Sarajevo, 1965, 119-142.

P. Stewart, *Geographies of Provincialism in Roman Sculpture*, Journal of the International Association of Research Institutes in Art (RIHA Journal) 0005, Online 27 July 2010. <http://www.riha-journal.org/articles/2010/stewart-geographies-of-provincialism>, 2010.

Amra Šaćić, Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (Civitas Narensium), *Godišnjak CBI*, Knjiga 41, Sarajevo, 2012, 97-113.

Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011.

